

Nejen o berounském „meisterstücku“ hodináře Antona Engelbrechta

On the masterly clocks of the clockmaker Anton Engelbrecht

Patrik Pařízek¹

Abstract

The paper contains a brief history of the famous clockmaker Anton Engelbrecht from Beroun (born 1780, died 1831) and a description of his masterly clocks.

V našich dějinách nefiguruje mnoho venkovských hodinářů, kteří by díky uměleckořemeslným řešením a technologickým zpracováním svých přístrojů pronikli daleko za hranice svého regionu tak, jako rodina Engelbrechtů z Berouna. Nejznámějším představitelem byl Johann (*ca. 1725; †1807), proslulý tvůrce exteriérových (POLÁK 1981, s. 161–165) a přenosných horizontálních, inklinálních a analematických slunečních hodin (POLÁK 1990, s. 27, 48), které se dostaly do celého světa. Po jeho smrti převzal rodinnou dílnu Anton (*1780; †1831), jenž byl nejstarším z jeho tří synů. Ten se o rok později přestěhoval do Mělníka, kde působil až do roku 1831 (k historii rodu viz též ZAHRAVNÍK 2006).

Anton se po vzoru svého otce nadále věnoval konstruování slunečních hodin na pevných stanovištích. V evropských sbírkách je však známo i několik kusů jeho přenosných slunečních hodin (FISCHER 1963; ZINNER 1967, s. 305–308; PAŘÍZEK 2011). Jako příklad lze uvést nejkomplikovanější exemplář inklinálních a analematických slunečních hodin, které se podle Zinnerovy publikace (ZINNER 1967) nacházely v Zeissově sbírce v durynské Jeně. Bohužel se nepodařilo vypátrat, kde se stroj nachází v současné době.

Je tvořen mosaznou obdélníkovou deskou na třech stavitelných šroubech. Inklinální hodiny tvoří číselník horizontálních hodin umístěný podél stran v rytém rámcu s římskými číslicemi III–XII–IX dělený po čtvrt hodinách. Uvnitř číselníku nalezneme systém křivek udávající délku slunečního stínu pro každých 10° ekliptikální délky Slunce. Je očíslován arabskými číslicemi a kromě toho označen názvy měsíců a symboly jednotlivých znamení zvěrokruhu. Celý tento systém křivek je křížen hodinovými čarami českých (italských) hodin počítaných od západu Slunce předešlého dne, zde označených „HORÉ AB OCCSU SOLIS“ v západní polovině číselníku a s římskými číslicemi II–XIII. Ve východní polovině jsou hodinové čáry babylonských hodin počítaných od východu Slunce, zde označených arabskými číslicemi 6–13 a nápisem HORAE AB ORTU SOLIS. V západní polovině je nápis „Longitudo Noctis 16–8“, ve východní polovině pak „Longitudo Diei“ s arabskými číslicemi 8–16, které ukazují délku světelného dne a noci v jednotlivých měsících. Polos těchto hodin je trojúhelný a sklopný. V jeho vrcholu je zavěšena olovnice. Kruhový výřez u paty polosy slouží jako nodus pro systém shora uvedených křivek. Ze západní strany je rytá stupnice s rozsahem 40°–60°. Analematické hodiny tvoří oválný číselník v rozsahu III–XII–IX dělený po čtvrt hodinách. Ukazatel tvoří posuvný gnómon stavitelný podle data. Orientaci hodin provedeme nastavením stavěcích šroubů podle aktuální zemské šířky, kterou přečteme pod olovnici na úhloměru na západní straně trojúhelného polosy. Posuvný gnómon nastavíme dle aktuálního data. Celou deskou posléze otáčíme, dokud nám oba číselníky (inklinální i analematický) neukáží stejný čas.

Číselníkové desky slunečních hodin ryl Anton přesně po vzoru svého otce. Téměř totožné jsou například s deskou otcových sluneč-

Obr. 1. Mistrovská práce A. Engelbrechta, stav v roce 1970. Archiv Muzea Českého krasu, Beroun.

Fig. 1. Masterly clocks of A. Engelbrecht, condition as of 1970. Archive of the Museum of the Czech Karst, Beroun.

ních hodin z Moravské galerie v Brně (uloženy v Moravské galerii v Brně, inv. č. 24 384).

Dosud téměř neznámou oblastí práce Antona Engelbrechta jsou však kolečkové hodiny, které dokládají, že nebyl jen schopným rytcem a tvůrcem slunečních hodin, ale dokázal se věnovat i jemné mechanice hodinových strojů. První z nich se nacházejí ve sbírce Muzea Českého krasu (inv. č. MČK Beroun H 2430; obr. 1, barevné foto na obálce časopisu). Jsou na první pohled velice blízké typické produkci tzv. staroněmeckých hodin vyráběných kolem roku 1800 v Čechách. Hodiny mají již smaltovaný terč ciferníku, který se stal oblíbeným po roce 1780 (MAURICE 1976). Ze značení na zadní straně (obr. 2) pak vyplývá, že jde o mistrovský kus, kterým po vyučení dokázal, že je způsobilý stát se mistrem a vést vlastní hodinářskou dílnu. Bohužel již není možné zjistit, jakým způsobem se do sbírkového fondu dostaly. Z přírůstkové karty z roku

¹ Muzeum Českého krasu, Husovo náměstí 88, Beroun 266 01;

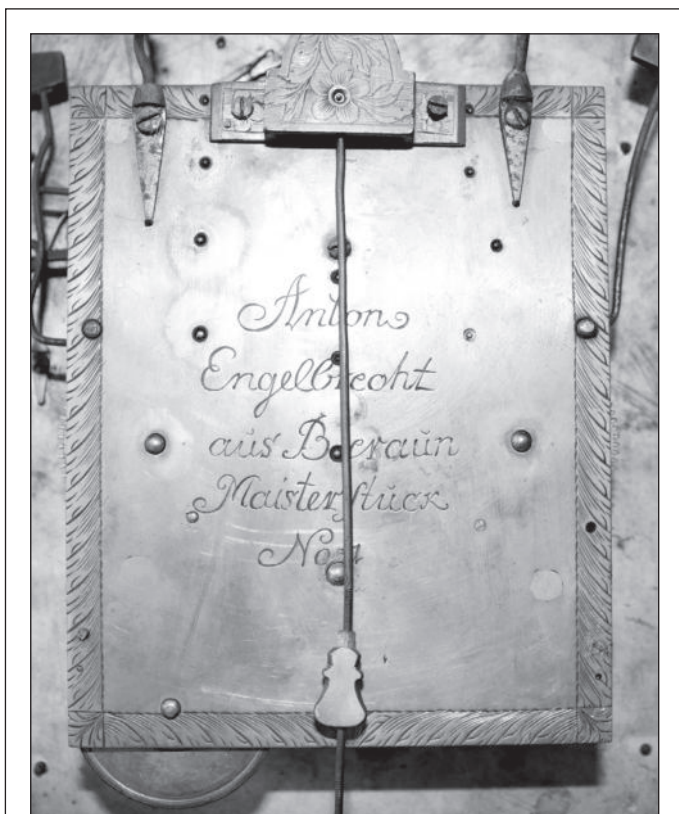
patrik.parizek@muzeum-beroun.cz

Český kras (Beroun), XXXVIII (2012), 24–26, 3 obr., 2 fotografie na barevné obálce časopisu

© Muzeum Českého krasu, Beroun

ISSN 1211-1643

ISBN 978-80-87708-01-9

Obr. 2. Detail signatury mistrovské práce A. Engelbrechta. Foto P. Pařízek.

Fig. 2. A detail of a signature of the masterly work of A. Engelbrecht. Photo by P. Pařízek.

1983 se pouze dozvídáme, že byly součástí původního muzejního fondu. Hodinový stroj má vřetenový krok s malým kyvadélkem umístěným za zadní deskou stroje. Hnací ústrojí tvoří stlačené péro v pérovníku doplněné o závitkový vyrovnávač jeho hnací síly. Proti přetažení jsou všechna péra chráněna stavítkovými koly. Převodové ústrojí se skládá z minutového, mezilehlého, vteřinového a krokového kola. Ručkové soukolí tvoří minutový hřídel, střídne, hodinové a denní kolo. Ústrojí pro bití celých hodin se skládá ze stupnice s 12 schůdky, počteníku se 14 zuby, vačky s podávacím kolíkem a zapadací páky. Čtvrtové soukolí tvoří stupnice se 4 schůdky, počteníku se 6 zuby, posuvka a zapadací páka. Oba pérovníky bití jsou v optimálním natažení udržovány stavítkovými koly. U stroje jsou zachována obě kladívka, ale pouze jeden zvonek. Raritou je mechanismus kalendáře synodického měsíce, jež nám potvrzuje Antonínovou rozšířenou znalost astronomie a gnómiky.

Deska ciferníku je čtvercová, v horní části rozšířena o oblouk. Ciferník je dělený po pěti minutách. Čtvrt hodiny označeny 15–30–45–60, celé hodiny číslicemi 1–12. Blíže ke středu ciferníku datumový číselník v rozsahu 1–3–5–7–9–11–13–15–17–19–21–23–25–27–29–31. Na ciferníku nalezneme mnoho vlasových prasklin a 2 větší poškození u středu a v jeho ukotvení. Hodinová a minutová ručka v novogotickém stylu byly zřejmě vyměněny při pozdější opravě. Ručka kalendáře je podlouhlá, zakončená jednoduchou šipkou. V nárožích desky ciferníku jsou bronzové ozdoby v podobě překřížených větvíček s květy.

Nad ciferníkem je umístěno kontrolní kyvadlo v podobě prořezávaného květu s broušeným sklíčkem. V oblouku nad ním je ovládání regulace bití a v polokruhovitě okénku ojediněle hodináři konstruovaný ukazatel synodického měsíce s malbami všech jeho fází. Číselník je rozvržen v rozsahu 1–29½ dne, což je doba

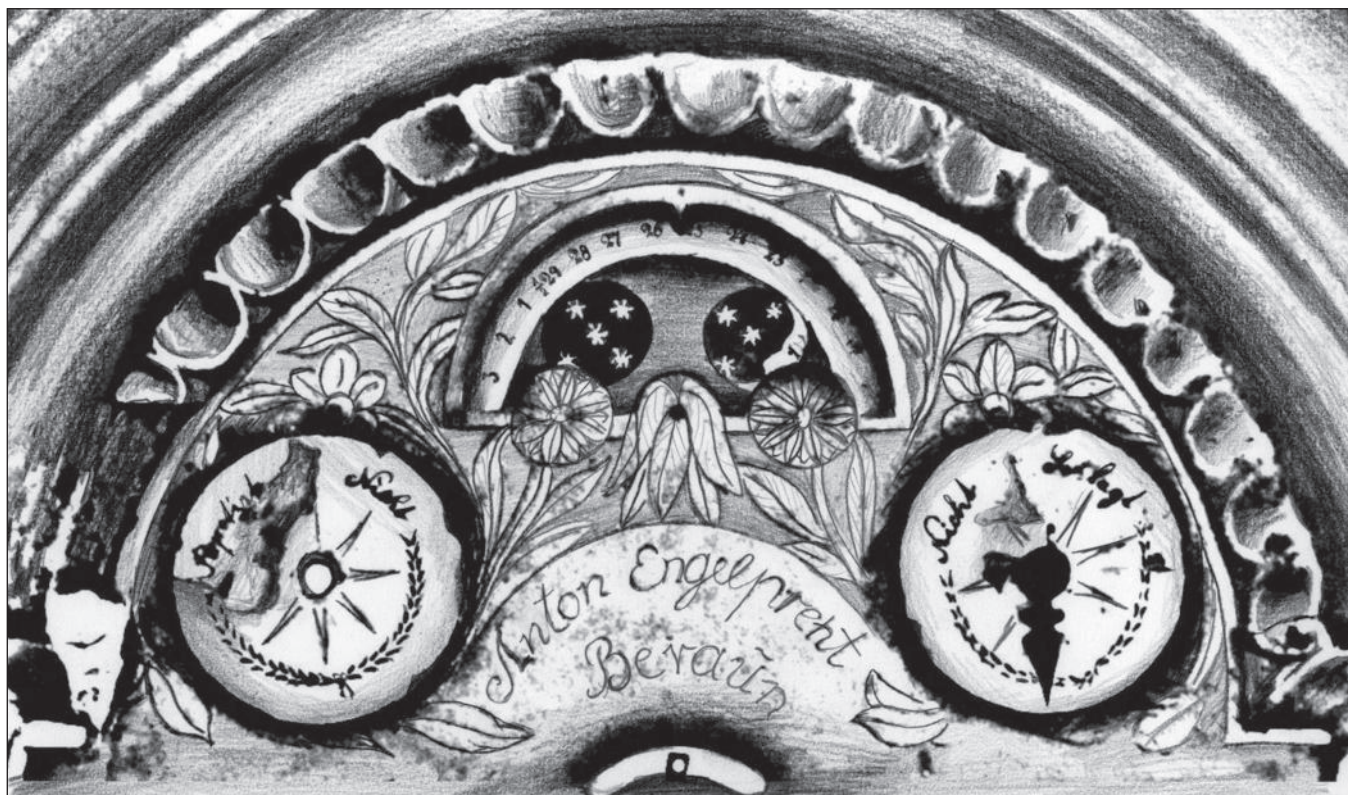
od objevení jedné měsíční čtvrti až k objevení téže (zde úplňku; SLADKOVSKÝ 1933, s. 65–66), 7 den od úplňku označen ubývajícím Měsícem, 14½ den novým Měsícem (kotoučem s pěti hvězdami), 22½ den dorůstajícím srpkem Měsíce, 29½ den úplňkem (obr. na barevné obálce časopisu).

Vrchní část segmentu je dekorována gravírovaným košem s květy a úponky. Ty se opakují i na zadní desce, kde je z listů utvořeno orámování desky. Květy se objevují i v uchycení kyvadla. Rytá signatura „Anton/Engelbrecht/aus Beraun/Maisterstück No=1“ je umístěna ve středu zadní desky stroje (obr. 2). Celý mechanismus je umístěn v černě lakované skříňce z tvrdého dřeva. Kovová deska ciferníku je vpředu ukotvená ve vyřezávaném zlaceném rámu. Skříňka na mosazných nožkách vrcholí ze čtyř stran půlkruhovitým obloukem. Mosazné ozdoby chybí. Dochovány jsou pouze dvě klíčky se štítky a ozdoba v oblouku dveří. V bocích se nacházejí zasklené kasulové průhledy na mechanismus a dva kruhové otvory s prořezávanými motivy slunce, umožňující větší slyšitelnost odbíjení.

Dokladem Antonova zájmu o tento typ hodin je ale i druhý příklad z depozitáře státního zámku v Manětíně (uloženo Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Plzni, zámek Manětín, inv. č. 2781). První zmínka o něm byla objevena v tzv. černých knihách, tj. v soupisu konfiskovaného majetku Národní kulturní komise, který proběhl na zámku v Manětíně v roce 1949 (PAŘÍZEK 2011). Zde jsou pod inv. č. 251 uváděny jako: „stolní, dřevěná černě lakovaná skříňka na podstavci, nahoře figur. skupinka 2 žen, ciferník emailový na mosazné desce ve zlac. dřev. liště, výrobce: Engelpracht Beraun, kyvadélko a granáty, v. 59.“

Hodinový stroj je podobný jako předchozí, vykazuje však jisté odlišnosti. Aktuální stav již neodpovídá původnímu popisu a stroj je ve velmi špatném stavu. Chybí celá přední dvířka, část ozdobných lišt a mosazné ozdoby. Bubínek péra se závitkovým vyrovnávačem je přetržený. Sám stroj je čtvrtový s bitím do dvou zvonků. Smaltový ciferník je dělen po pěti minutách, každých pět minut je označeno příslušnou latinskou číslovkou a hvězdičkou. Celé hodiny jsou značeny římskými číslicemi I–XII. Na ciferníku se vyskytuje několik prasklin. Ručky jsou původní, prořezávané, minutová vrcholí jednoduchou šipkou jako ručka datumového číselníku u předchozího kusu. V nárožích desky jsou opět ozdoby tvořené překříženými větvíčkami s květy, zde o jedno poupě kratší z každé strany. V segmentu nad ciferníkem se nalézá průřez pro vyústění kontrolního kyvadla a regulace bití, chybí ovládání opakování bití a ozdobné kontrolní kyvadlo, které bylo dle popisu z roku 1949 doplněno i granáty. Oba ciferníčky regulace jsou poškozeny. Mezi nimi je signatura „Anton Engelpreht/Beraun“. Nad ní v polokruhovitě okénku opět smaltovaný ukazatel synodického měsíce v rozsahu 29½–1 den i zde doplněný o zobrazení čtyř jeho fází. Volné plochy jsou zdobeny gravírováním se stejnými rostlinnými motivy. Ryté květiny nejsou stylizovány do koše, ale prolétají se kolem dvou ciferníčků (obr. 3). Zadní deska stroje není nijak značena ani gravírována. Tvar skříňe je stejný. V kruhových otvorech chybí mosazné výplně s dekorem slunce. Dle zápisu v černé knize lze odvodit, že na skříňce v nárožích vrchní římsy byly umístěny mosazné flambonky a ve vrcholu mansardové stříšky ozdoba v podobě dvou dívek. Na skříňce je navíc namalován zelený křížek, což bylo označení Národní kulturní komise pro památky I. kategorie, které byly určeny k prezentaci v expozicích hradů a zámků. I díky tomuto označení můžeme předpokládat, že byly v 1. polovině 20. století skutečně v dobrém stavu a k jejich zkáze došlo až za následných přesunů mobiliáře na zámek Krásný Dvůr.

Dva dochované exempláře mechanických kolečkových hodin Antona Engelbrechta jsou dokladem precizní práce, kterou se mohl

Obr. 3. Detail synodického kalendáře a ovládání regulace bití skříňkových hodin ze zámku Manětín. Kresba P. Pařízek.

Fig. 3. A detail of a synodic calendar and of handling of the chime regulation of box clock from the Castle of Manětín. Drawing by P. Pařízek.

směle vyrovnat hodinářům činným v Praze, Olomouci nebo v Brně. Inspiraci pro jejich konstrukci mohl nalézt v práci otceva spolupracovníka, hodináře Jana Korschena (*?; †1834; MČK Beroun, inv. č. H 520). Ten doplňoval své hodiny o jednoduchý ukazatel měsíčních fází s úplňkem a novým Měsícem. Anton ho však rozšířil a vytvořil z něj na svou dobu velice přesnou pomůcku pro orientaci podle starého kalendáře. Ten byl původně založen na venkovním pozorování fází Měsíce, jejichž sledování nebylo často pro nepřízeň počasí možné. Existence pouhých dvou exemplářů zároveň dokazuje, že se Anton tomuto typu nevěnoval v takové míře jako hodinám slunečním, a proto je musíme považovat za nesmírně cenné.

Ve sbírkách Muzea Českého krasu se ještě nachází torzo hodinového stroje (MČK Beroun, inv. č. H 2428), který není signovaný, ale vykazuje mnoho podobností s Antonínovou prací. Ciferník je, až na drobné odlišnosti, téměř stejný jako u mistrovského kusu. Stejná je i datumová ručka, která se jediná dochovala. Ozdoby v nárožích desky jsou podobné, avšak na koncích větviček jsou na každé straně delší o jedno poupě. Nad ciferníkem nalézáme stejný průřez pro vyústění kontrolního kyvadla, jako u předchozích dvou typů. Gravírovaný motiv v segmentu je však trochu odlišný, tvořený větším množstvím ryté plochy. Celý ornament se tak jeví mnohem tmavší. Znázorňuje vavřínový věnec, ve kterém byl dříve asi umístěn smaltovaný terč se signaturou autora. V zadní části nalezneme podobné ryté rostlinné rámování jako u mistrovského kusu Antona Engelbrechta.

Literatura

- FISHER K. (1963): Die Sonnenuhrenmacher Engelbrecht in Beraun. – *Neu Uhr-macher Zeitung*, Ulm.
- FISHER K. (1979): Eine Sonnenuhr von Johann Engelbrecht – *Alte Uhren*, 1.
- MAURICE K. (1976): *Die deutsche Raderuhr Band II. Katalog und Tafeln*. – Beck, Munchen.
- PAŘÍZEK P. (2011): *Johann a Anton Engelbrecht – tvůrci přenosných a skříňkových hodin z konce 18. a počátku 19. století*. – Diplomová práce (Mgr.). Západočeská univerzita v Plzni: 1–66, 44 str. příloh. Plzeň.
- POLÁK B. (1981): Nástěnné sluneční hodiny Engelbrechtů. – *Dějiny věd a techniky*, 14, 3: 157–166.
- POLÁK B. (1990): *Přenosné sluneční hodiny*. – Academia: 1–67. Praha.
- SLADKOVSKÝ J. (1933): *Učebnice odborné nauky hodinářské*. – Jednota společenstev hodinářů v Čechách a na Moravě–Slezsku, 2. vyd.: 1–281. Praha
- ZAHRADNÍK J. (2006): Od gnómonu ke slunečním hodinám Engelbrechtů. – *Minulost Berounska, Sborník Státního okresního archivu v Berouně*, 9: 225–255. Beroun.
- ZINNER E. (1967): *Deutsche und niederländische astronomische Instrumente des 11.–18. Jahrhunderts*. – Beck: 1–688. München.